Političko i kulturno naslijeđe Adila Zulfikarpašića (skica za studiju)

Doc. dr. Amir Duranović

27–40.

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative
ZBORNİK RADOVA

BOŠNJAČKI INSTITUT
FONDACIJA ADILA ZULFIKARPAŠIĆA

100 godina od osnivanja
1901. 2011. i 20 godina u Sarajevu

Političko i kulturno naslijeđe Adila Zulfikarpašića (skica za studiju)

Doc. dr. Amir Duranović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

amir.duranovic@ff.unsa.ba

Sažetak: Autor u ovome radu daje skicu za studiju o političkom i kulturnom naslijeđu Adila Zulfikarpašića, njegovom porijeklu, odnosu prema politici, emigraciji, političkom angažmanu i najznačajnijoj zadužbini savremene bošnjačke kulturne scene – Bošnjačkom institutu – Fondaciji

Adila Zulfikarpašića, koja je osnovana u Švicarskoj, a sada djeluje u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Adil Zulfikarpašić, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Bošnjački institut.

Uvodeći čitaoce u tekst knjige o Adilu Zulfikarpašiću *Bošnjačka ideja* autora Šaćira Filandre i Enesa Karića, Mustafa Imamović, jedan od najznačajnijih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih naučnika druge polovine XX stoljeća, zabilježio je kako „bošnjačka literatura, u najširem smislu riječi, još ne zna za neku pravu povijesnu i književnu biografiju, pa ni biografiju-roman ili romansiranu biografiju”.¹ Ovakva tvrdnja, izrečena na početku novog milenija, 2002. godine, danas se više ne bi mogla iskazati s toliko samouvjerenosti, kako je to Imamović učinio prije skoro dvije decenije. Situacija se, srećom za bosanskohercegovačku historiografiju i publicistiku, znatno promijenila budući da se u proteklom periodu napisalo i objavilo nekoliko historiografski veoma utemeljenih, a dobro prihvaćenih, prije svega političkih biografija najistaknutijih ličnosti savremene bosanskohercegovačke historije, s tim što ozbiljno treba računati i na mogućnost da se takva djela ne percipiraju samo i isključivo kao „bošnjačka literatura”. Naravno, ni nešto starije epizode bosanske historije nisu ostale zakinute u tom pogledu,² ali to pitanje trenutno nije relevantno za teze

1

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002, 7.

2

Vidjeti, npr., Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2010.

o kojima ovdje govorim. Za razliku od vremena kada je Imamović iznio ovu tvrdnju, bosanskohercegovačka akademska, ali i šira javnost danas je u prilici čitati historiografski utemeljene i ozbiljne političke biografije iz pera pripadnika srednje i mlađe generacije bosanskohercegovačkih historičara. Husnija Kamberović i Admir Mulaosmanović, naprimjer, autori su dobro prihvaćenih i pozitivno ocijenjenih biografija o Mehmedu Spahi³ i Džemalu Bijediću (Kamberović)⁴ te Aliji Izetbegoviću (Mulaosmanović),⁵ a cjelokupnoj priči na tom mjestu nije kraj jer se i o drugim akterima savremene bosanskohercegovačke historije pišu i objavljuju političke biografije.⁶ Dakako, ovdje navedene naslove treba čitati i razumijevati kako u kontekstu vremena u kojem su nastali tako i u razvojnoj liniji bosanskohercegovačke historiografije, čija će cjelovitija ocjena moći biti sačinjena onda kada bude napisana historija bh. historiografije. Ni autori publicističkih i romansiranih biografija nisu ostali na pozicijama kakve su bile početkom 2000-ih, pa se javnost ipak može referirati kako na publicističke tako i na romansirane biografije pojedinih ličnosti iz bosanskohercegovačke i bošnjačke historije. Sve to je, zapravo, pokazatelj kako se interes akademske, pa i šire javnosti za značajnim ličnostima postepeno povećava i raste, što bi se moglo tumačiti barem dvojako. S jedne strane, mogli bismo tvrditi kako savremeni društveno-politički kontekst u Bosni i Hercegovini kao da traži isticanje „velikih muževa” i njihove uloge u određenoj fazi historije te zemlje, moguće u nedostatku takvih među savremenim političkim akterima, ako su takvi uopće potrebni – što je teza na koju s razlogom treba skrenuti pažnju – dok, s druge strane, to može biti pokazatelj kako se savremena bosanskohercegovačka historiografija, prije svih drugih disciplina, još drži tradicionalnih metodoloških pristupa prilikom odabira i elaboracije istraživačkih tema, iako su u tom segmentu nama susjedne

3

Husnija, Kamberović, *Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009.

4

Husnija, Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012. Drugo, dopunjeno izdanje knjige: Husnija, Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija, 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest Sarajevo, Edicija: Studije za historiju BiH, knj. 3, 2017.

5

Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2013. Drugo, autorsko izdanje: Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* 2. izdanje. Sarajevo, 2017. Pogled na historiografske ocjene ovdje navedenih biografija i njihov značaj za savremenu bosanskohercegovačku historiografiju vidi u: Amir Duranović, „Debate About Personality as a Factor in Modern Bosnian History: An Assessment of Historiography of Bosnia and Herzegovina”, *Historia Moderna – Bosnia & Herzegovina*, God. I, br. 1, 2020, 43-56.

6

Dženita Sarač-Rujanac, Branko Mikulić: *politička biografija: 1965-1989*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020.

historiografije, da ne ističem primjere iz drugih, znatno otišle naprijed u širenju spektra istraživačkih mogućnosti, što se može vidjeti i na nekim drugim vrijednim primjerima iz bosanskohercegovačke historiografije, a koji nisu tematski vezani za ovdje skiciranu temu.

U tom svojevrsnom prostoru nadmetanja jedne i druge navedene pozicije situira se potreba novog istraživačkog poduhvata i potencijalno svježijeg pogleda na „život i djelo” Adila Zulfikarpašića, istaknute bosanskohercegovačke javne ličnosti, političara, emigranta, biznismena, kulturnog mecene, vakifa i dobrotvora.⁷ Iako bi se niz pojmova vezanih za njegovu ličnost mogao nastaviti i dalje, što također može biti istraživački interesantno i dokumentaristički vrijedno, jer bi se time pokazalo šta je sve Adil Zulfikarpašić bio, ali i kako je bio doživljavan, čak i kako se doživljava danas kada više nije među živima, cilj je ovoga rada prezentirati ključne teze za razumijevanje političkog i kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića, ličnosti s kojom se mora računati želi li se temeljitije razumjeti savremena bosanskohercegovačka historija te mjesto i uloga Bošnjaka u njoj.

Razumijevanje političkog i kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića potrebno je prezentirati na način da se između dvije „međusobno povezane literarne forme”, historiografske i naučno-popularne, pronađe svojevrsna ravnoteža, gdje Zulfikarpašić, kojem je studija posvećena, neće biti izdvojen izvan konteksta u kojem je djelovao u različitim epizodama svoga života niti bi kontekst u kojem kao ličnost djeluje trebao dominirati iznad ličnosti. Iako se o njegovom porijeklu mnogo pisalo i govorilo, naročito u intervjuima koje je davao nakon povratka iz emigracije,⁸ porijeklo Adila Zulfikarpašića, odnosno njegove porodice, i dalje je vrijedno istraživačke pažnje, kako se može vidjeti iz historiografske literature, ali i ne samo nje.

7

Broj radova koji neposredno i posredno govore o Adilu Zulfikarpašiću prelazi stotine bibliografskih jedinica različite namjene, formata i kvaliteta, ali za uvid o dosadašnjim pokušajima pojašnjenja mjesta i uloge Adila Zulfikarpašića u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiji vidi: Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002; Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998; Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija „Bosanskih pogleda”*. Zürich (odjel Sarajevo): Bošnjački institut, 1996; Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1994; Adil Zulfikarpašić, Članci i intervjui (prir. Nadežda Gaće). Zürich (i odjel Bošnjačkog instituta u Sarajevu): Bošnjački institut, 1991; Fahrudin Đapo i Tihomir Loza, *Povratak u Bosnu (razgovori s Adilom Zulfikarpašićem)*. Ljubljana: Karantanija, 1990. Također, za poglede na historiju, ali politički angažman te ključne političke stvove koje je zagovarao 1990-ih godina, vidjeti: „Bošnjak se vratio iz emigracije”, *Valter Express*, br. 23, 1990, 9–14; „Sposobni smo da budemo dio Evrope”, *VOX*, br. 7, 1990, 27–34; Лука Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, *НИН (специјални додаток)*, 27. јул 1997, 3–50.

8

Vidjeti, na primjer, dio razgovora o porijeklu u: Лука Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, *НИН (специјални додаток)*, 27. јул 1997, 3–50. Također, vidjeti i Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1994.

Naime, porijeklo iz „stare i razgranate begovske familije” Čengića⁹ ima jednu specifičnost u odnosu na druge begovske porodice u Bosni i Hercegovini, ili njihov najznačajniji dio. Riječ je o porodici koja nije domaćeg etničkog porijekla, ali koja je, zahvaljujući okolnostima i društveno-ekonomskom kontekstu u kojem se vezala za Bosnu, dijelom opredijelila svoju budućnost vezanjem za Bosnu i Hercegovinu i njenu historiju – što se na primjeru odnosa Adila Zulfikarpašića prema tom pitanju možda i ponajbolje vidi. Zulfikarpašići, kao ogranak porodice Čengića koji su u Bosnu došli sredinom 16. stoljeća iz Anadolije¹⁰ i nastanili se isprva na Zagorju, visoravni koja se prostire „između planina Treskavica i Zelengora”, a za koju je Johann Asboth zapisao da je „stjenovita visoravan sa oskudnom vegetacijom u središtu surovih snjegovitih planina [...]”,¹¹ i selu Borije, gdje je bio njihov prvi odžak, u narednom su se periodu razgranali po okolnim selima na Zagorju (uz Borije, u 19. stoljeću Čengića je bilo i u naseljima Jelašca, Kuta, Mjehovine, Hotovlje, Zelumići i Vihovići), a potom šire u Podrinju (Rataji, Miljevina, Srbotina, Odžak kod Ustikoline, Foča, Potpeć, Lokve i Višegrad), Pljevljima, pojedinim krajevima oko Sarajeva, a „u 19. stoljeću posebno su se isticali pripadnici ove porodice nastanjeni u Gacku”.¹²

Dugogodišnje iskustvo susreta, nadmetanja i sukoba na granici sa Crnom Gorom od pripadnika te porodice načinilo je u tradiciji, ali i historiografiji, prepoznate i istaknute ličnosti. Promjenom paradigme, odlaskom osmanske vlasti i dolaskom austrougarske administracije, dijelom se mijenjao odnos prema vlasti, ali kako to bilježe istraživanja o begovskim porodicama i njihovim zemljišnim posjedima, članovi porodice se, naročito nakon ustanka u Hercegovini 1882. godine, uglavnom „integriraju u novu društvenu stvarnost i zauzimaju značajne upravne položaje”,¹³ što se može vidjeti i iz činjenice da su pojedini članovi porodice „dobili odlikovanja viteškog reda” od cara Franza Josefa, a prema bilješkama ranije spomenutog

9

Hamdija Kreševljaković, *Čengići: prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1959. Sažeto i istraživački veoma utemeljeno o Čengićima kao veleposjedničkoj begovskoj porodici vidi u: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „IBN SINA”, drugo izdanje, 2005, 288-294.

10

Kosta Hörmann, *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, 606-610.

11

Johann Asboth, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien: 1888. (dio prijevoda pod naslovom „Foča i Zagorje” objavljen u časopisu Život, br. 1, 1979, 74-93)

12

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289.

13

Isto.

J. Asbotha, „neke su nazivali i grofovima”.¹⁴ U generalnoj ocjeni austrougarskog perioda posebno se ističe i „zapažena (je) uloga Husein bega Čengića Zulfikarpašića, dugogodišnjeg fočanskog načelnika”,¹⁵ Adil-begovog oca i čovjeka koji je, prema Adil-begovom svjedočenju, najviše utjecao na njega i prema kome je gajio naročito poštovanje, odnosno čovjeka koji mu je bio „jedina fascinacija u životu”.¹⁶

Ipak, onaj dio porodice koji se nije uspio uklopiti u novi društveno-politički poredak iselio se u druge dijelove Osmanskog carstva u talasima iseljavanja, čije brojke dosežu nekoliko stotina hiljada.¹⁷ Među takvima su bile i mnoge poznate ličnosti porodice Čengiće, „naročito Osman Mahzar paša, Derviš pašin sin, a zatim Hajdar-beg, koji je u januaru 1882. iselio iz Rožanovića (kotar Foča) u Istanbul, a kasnije se preselio u Bursu, zatim Smail Junus-beg, unuk mnogo poznatijeg Smail-age Čengića”¹⁸ i brojni drugi. Prema istraživanjima Husnije Kamberović, Čengići su se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće približili „samom vrhu bosanske begovske zemljoposjedničke elite”, među kojima posebno ističe ogranak nasljednika Smail-age Čengića „te ogranak porodice koji se naziva Zulfikarpašić”.¹⁹ Veliki zemljišni posjedi rasprostranjeni na teritoriji Prnjavora i Foče, a zatim Gacka, Nevesinja, Bileće, Višegrada i Rogatice, posljedica su značaja koji je porodica imala u osmanskome periodu bosanske historije, ali i činjenice da su se posjedi kako u tom tako i u austrougarskom periodu uvećavali naročito udadbeno-ženidbenim vezama sa drugim begovskim porodicama, među kojima Kamberović posebno ističe Sulejmanpašiće.²⁰ Među brojnim beglučkim zemljištem „najveći su bili posjedi Husein-bega Čengića Zulfikarpašića, koji

14

Johann Asboth, „Foča i Zagorje”, 76, 81.

15

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289, bilj. 146.

16

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*. Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005, 16.

17

O iseljavanju Bošnjaka u Osmansko carstvo nakon 1878. godine vidi: Safet, Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2006; Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, Südosteuropäische Arbeiten, 146, Oldenbourg Verlag, 2013.

18

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289, bilj. 147.

19

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 290, bilj. 148.

20

Isto, 290–291.

su u Jabuci, Jeleču i Ljubini obuhvatali površinu od 5.655,1 dunum”,²¹ iako u ukupnim brojkama posjeda nisu zaostajali ni nasljednici Smail-age Čengića.

Premda je do potpunih podataka teško doći, naročito za period poslije 1918. godine, kada je „reformom” regenta Aleksandra Karađorđevića „riješeno agrarno pitanje”,²² činjenica da se u austrougarskom periodu pojavljuje mali broj drugih begovskih zemljoposjedničkih porodica na području istočne Bosne pokazuje kako je porodica Čengića, zapravo, bila u samome vrhu zemljoposjedničke elite u Bosni i Hercegovini, naročito u istočnoj Bosni.²³

No, kako je 1918. godine u historiji Bosne i Hercegovine, pa i Bošnjaka, nastala nova i „krupna promjena”, kako se o tome izrazio Skender Kulenović u svome *Pogledu na muslimansku omladinu* 1937. godine, slijed događaja doveo je većinu mladih ljudi pred izbor „umrijeti ili živjeti”. Kulenović navodi da su neki krenuli „u škole, i tu većinom [omladina] zastade što iz nemogućnosti školovanja, što iz nerazvijene svijesti o potrebi škole, neka se prihvati zanata, a najveći dio pođe putem lumpenproletera”. Izvan ove većine o kojoj govori Kulenović, ostao je izuzetak koji čine „krupniji begovi, koji su, primivši neke tekovine zapadnoevropske civilizacije, razvili kod sebe neki smisao za školu i koji su, pretvorivši agrarnom reformom neobuhvaćenu imovinu u kapitalističku, imali mogućnost da svoju djecu školuju”.²⁴ Upravo u vrijeme o kojem ovdje tako sažeto, a istovremeno veoma precizno govori Skender Kulenović odrastao je Adil Zulfikarpašić, iz čijih se sjećanja na djetinjstvo i društvenu poziciju njegovog oca Husein-bega Zulfikarpašića iščitavaju upravo ove konture opredijeljenosti i preuzimanja pojedinih tekovina zapadnoevropske civilizacije i razumijevanje značaja obrazovanja.²⁵

Politički put Adila Zulfikarpašića, od SKOJ-evskih, revolucionarno-ratnih i poslijeratno-emigrantskih dana do pune političke afirmacije nakon povratka iz emigracije tokom 1990-ih godina 20. stoljeća, iako je u suštinskom smislu politički stasavao u emigraciji i učinio prijelomne korake u afirma-

21

Isto, 291.

22

O agrarnoj reformi i njenom zakonodavstvu vidi: Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918.-1941.)*. Gradačac: Javna biblioteka „Alija Isaković”, 2007.

23

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 294.

24

Nav. prema: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 10.

25

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 324.

ciji i igradnji identiteta bošnjačke emigracije,²⁶ samo je jedna i veoma često eksploatirana dimenzija njegove i dalje intrigantne ličnosti. Jedna sasvim druga dimenzija, koju u najširem smislu treba razumijevati u kontekstu kulturnog naslijeđa koje je Adil Zulfikarpašić ostavio iza sebe, zavređuje posebnu pažnju. Husein-beg Zulfikarpašić, dugododišnji gradonačelnik Foče, istaknuti bosanski beg i učesnik značajnijih događaja iz bosanskohercegovačke i bošnjačke historije na početku 20. stoljeća, posebno je utjecao na Adil-begovo formiranje pogleda na život i svijet, odnos prema nauci, obrazovanju, politici i društvenom životu i odgovornosti,²⁷ svim onim aspektima koji su u kasnijoj fazi Adil-begovog života bili naročito zapaženi. Za razumijevanje ideje kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića pojam i ideja obrazovanja čine posebnu cjelinu.²⁸

Kako se okončanjem Prvog svjetskog rata na prostoru Jugoistočne Evrope završila jedna velika epoha ne samo regionalne nego i svjetske povijesti – krah velikih imperija koje su dominantno odredile društveno-političku, religijsku i kulturološku sliku regiona – promjene od 1918. godine nadalje bile su rezultat upravo tog velikog, završnog loma, poslije kojeg su velike svjetske imperije, kakvo je bilo Osmansko carstvo ili Austro-Ugarska monarhija, suštinski i formalno prestale postojati,²⁹ a nove (nacionalne) države nasljednice su izgradnju vlastitog legitimiteta u velikoj mjeri temeljile na delegitimiranju prethodnih sistema vlasti, što se, u veoma konkretnim potezima vlasti novoformiranog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, odrazilo i na zemljoposjednički sloj Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Stoga je neizbježno u ovom dijelu skretanje pažnje i na pitanje poznato u literaturi kao agrarna reforma, kao i poziciju bosanskohercegovačke zemljoposjedničke elite, konkretno Čengića i Zulfikarpašića, prema navedenom pitanju. U više je navrata svojim pismima jugoslavenskim vlastima Husein-beg Zulfikarpašić događaje iz 1918. godine okarakterisao pojmom „prevrat“, termin uz koji je i Adil odrastao. Takvom se leksikom pokazuje ne samo stav prema tadašnjim jugoslavenskim vlastima nego i dio motiva koji su uglavnom mlade i razočarane nasljednike unutar begovskih porodica orijentirale prema političkoj opciji i programima čiji je cilj bio „pravednije i drugačije“ organiziranje društveno-političkih odnosa. Otuda se među

26

Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, passim. Također, vidjeti i: Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 121–137.

27

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 16–17.

28

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 324, bilj. 23.

29

Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 353–373.

članovima tada ilegalne Komunističke partije našao i znatan broj potomaka begovskih porodica, a što se može iščitati i iz „skojevskih opredjeljenja” mladog „ljevičara” Zulfikarpašića.³⁰ Kako su svjetska gibanja u prvoj polovini 20. stoljeća bila mnogo dinamičnija u odnosu na prethodne epohe, to su i smjene državno-pravnih okvira bile mnogo češća pojava u 20. stoljeću bosanskohercegovačke historije nego ikada ranije. U toj novoj dinamici svjetske povijesti monarhistička Jugoslavija nestala je nakon nešto više od dvije decenije postojanja,³¹ a Drugi svjetski rat je, osim mogućnosti za značajnije promjene brojnih društveno-političkih unutrašnjih pitanja, uz najznačajnije pitanje opstanka, omogućio i „izlazak iz ilegale” pripadnicima jugoslovenskog komunističkog pokreta koji su, dobivši mogućnost da aktivno djeluju na sceni, krenuli u izgradnju svijeta „po svojoj mjeri”. Okolnosti i dešavanja u prvim godinama rata mladom su Zulfikarpašiću donijeli i borbu za opstanak, robiju,³² ali i prva razočarenja u pokret,³³ ideologiju, konkretne ljude i njihove poteze.³⁴ S vremenom je takav odnos rezultirao otvaranjem sasvim nove stranice u životu sada već odraslog, ali i dalje mladog Zulfikarpašića – odlazak u emigraciju.³⁵ Njegovi pogledi na Drugi svjetski rat,³⁶ zločine nad Bošnjacima u istočnoj Bosni,³⁷ odnose među nosiocima komunističke vlasti koja je nastajala u uvjetima Drugog svjetskog rata, a naročito u njegovoj samoj završnici, te pogledi na kontekst i okolnosti uspostavljanja nove vlasti tokom 1945. godine treba čitati i razumijevati i kontekstu kritičkog sagledavanja perioda bosanskohercegovačke historije nakon 1945. godine, tim prije što je politički dirigovani diskurs o Drugom svjetskom ratu nakon

30

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 17–18. Također, vidi i: Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 17–19.

31

О погледима Адила Зулфикарпашића на ово вријеме види: Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 12–14.

32

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 19. Također, vidi i: Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 33–36.

33

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 49.

34

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 22–23, 25.

35

Isto, 26–27.

36

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 49–51.

37

„Put u Foču”, u: Adil Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, 12–23.

njegova završetka u konačnici rezultirao „osakaćenom historiografijom”³⁸ i nepotpunom slikom Drugog svjetskog rata.

Odlazak u emigraciju je, pored uobičajenih problema koji u vezi s tim mogu biti evidentirani,³⁹ u slučaju Adila Zulfikarpašića kao, kako se to pokazalo nakon kraćeg perioda, najistaknutije ličnosti bošnjačke političke emigracije imao i jednu posebnost u odnosu na druge emigrantske krugove. Srpska i hrvatska emigracija su do sredine 20. stoljeća već bili formirani i prepoznatljivi entiteti izvan jugoslavenskih granica.⁴⁰ Za razliku od njih, malobrojnija, a politički i nacionalno sigurno dezorijentiranija bila je bošnjačka emigracija, koja se u takvim uvjetima sve do izrastanja *Bosanskih pogleda* Adila Zulfikarpašića u šezdesetim godinama uvijek nalazila u svojevrsnom procjepu između dviju velikih emigrantskih zajednica,⁴¹ dijelom i međusobno suprotstavljenih, tražeći mogućnost vlastitog iskaza. To traganje za vlastitim iskazom, a time i mogućnošću za autorefleksijom o sebi, svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, neminovno je nosilo osjećaj potrebe za saradnjom sa drugim emigrantskim zajednicama „umjerenog političko-nacionalnog držanja” i suprotstavljanje onima koje to nisu bile, poput radikalnih nacionalističkih emigrantskih skupina, dok je, prema Zulfikarpašićevom svjedočenju, postojao „ozbiljan kontakt” demokratski orijentirane srpske, hrvatske i bošnjačke emigracije, jer se „to gajilo, stvarala su se, dapače, i prijateljstva”.⁴²

U takvom kontekstu treba razumijevati izrastanje i međusobno umrežavanje bošnjačke inteligencije u emigraciji te njihovu prepoznatljivost i definiranje kako identitetskih tako i političkih pozicija kroz *Bosanske poglede*, „u čemu je uloga Adila Zulfikarpašića određujuća”, kako je to zabilježio Šaćir Filandra u svojoj knjizi o bošnjačkoj politici u 20. stoljeću.⁴³ Tako su u šezdesetim godinama *Bosanski pogledi* postali autentični izraz političko-ideološkog opredjeljenja iza kojeg je stajao Adil Zulfikarpašić, u međuvremenu izgrađena i prepoznatljiva ličnost liberalno-demokratskih političkih uvjerenja i autentični iskaz evropskog muslimanskog identiteta. Tokom šezdesetih godina snažno

38

Husnija Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa, 2012, 12.

39

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 26–27.

40

Milenko Doder, *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*. Zagreb: Centar za informisanje i publicitet, 1989.

41

Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, passim.

42

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 29.

43

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 361.

se aktivirao u Liberalnoj svjetskoj internacionali, a sigurno je njegovom takvom pozicioniranju znatno pomogla i činjenica da je u drugoj polovini 20. stoljeća postao i uspješan biznismen,⁴⁴ koji je, učestvujući i posredujući u poslovima na svjetskom nivou, izgradio imidž povjerljive i pouzdane osobe.⁴⁵ Bez takvih bi kvaliteta mnogo drugoga bilo teže ostvarivo, a pouzdano bi se moglo kazati i da tok Zulfikarpašićeve lične historije na kraju 20. stoljeća ne bi bio onakav kakav nam je danas poznat. To se prije svega odnosi na opredjeljenje za osnivanje i početak rada Bošnjačkog instituta u Zürichu,⁴⁶ ali i Zulfikarpašićev politički angažman u procesu demokratizacije jugoslavensko-bosanskohercegovačke i bošnjačke političke scene devedesetih godina.⁴⁷ Iako je njegov angažman na pluralizaciji političke scene u Bosni i Hercegovini prepoznata politička aktivnost, od učešća u osnivanju i radu Stranke demokratske akcije,⁴⁸ a zatim i kroz Muslimansko-bošnjačku organizaciju,⁴⁹ ipak je potrebno skrenuti pažnju na činjenicu da bošnjačka politička emigracija „nije bila takvog obima i takve snage da bi u urušavanju komunizma preuzela ulogu predvoditeljskog ili oblikujućeg činioca nacije”.⁵⁰

Iako je Zulfikarpašić svoj „dugoočekivani povratak” u Bosnu i Hercegovinu započeo s pozicija političkog djelovanja kroz podršku formiranju i početak rada Stranke demokratske akcije,⁵¹ a kasnije i vlastiti politički projekat – Muslimansko-bošnjačku organizaciju,⁵² posljednju deceniju 20. stoljeća i početak novog milenija u Zulfikarpašićevoj biografiji ipak treba pamtiti kroz njegov najveći uspjeh i najznačajniji doprinos bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj, ali i općoj kulturi. Naime, sada već u ozbiljnim godinama i

44

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 94–96.

45

Isto.

46

Isto, 96–99.

47

Gorazd Suhadolnik, *Ključnih pet: intervjui Gorazda Suhadolnika sa članovima Demokratske alternative / Nacrt nove zajednice jugoslovenskih naroda*. Ljubljana: Mladina, 1990.

48

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 112–115.

49

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 341–351.

50

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 360.

51

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 112–115.

52

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 341–351.

poodmakloj dobi, Zulfikarpašić se radom počeo vraćati svojim korijenima.⁵³ Ovo, dakako, ne treba razumijevati samo i isključivo kao povratak u Bosnu i Hercegovinu nego i kao osvjedočenje trajnog opredjeljenja prema njoj. Naime, opredjeljenje da se s kraja osamdesetih godina formirani Bošnjački institut iz Züricha premjesti u Sarajevo u svakom slučaju treba razumjeti kao najznačajniji, pa i politički, potez Adila Zulfikarpašića. Nastojanje da se ulaganjem u agresijom na Bosnu i Hercegovinu devastirano i uništeno Sarajevo obnovi ne samo određeni objekat u kojem bi bile smještene i po volji dobrotvora javnosti dostupne brojne i izuzetno vrijedne zbirke i fondovi rukopisne i bibliotečke građe, umjetnina i drugih vrijednosti značajno je i po tome što se Zulfikarpašićevom fondacijom počela iznova vraćati ideja i duh velikih individualnih vakufa, toliko prepoznatljiva i značajna institucija političke i kulturne historije kako Bošnjaka tako i Bosne i Hercegovine u cjelini.⁵⁴ U tom smislu je njegova lična volja, individualni čin zavještanja imovine instituciji koju je formirao i u prethodnim decenijama mukotrpno gradio u određenom smislu vraćanje korijenima, odnosno ideji da velike ličnosti bosanskohercegovačke i bošnjačke historije „svoje mjesto u historiji” osiguravaju „velikim djelom”. Zulfikarpašićevo opredjeljenje je tim značajnije jer na konkretnom primjeru pokazuje da tradicija vakufa u Bosni i Hercegovini nije samo pitanje njene prošlosti nego i sadašnjosti, ali da može i treba biti dio i zalag njene budućnosti. Bošnjački institut je, sa svim onim što predstavlja kao ideja i kao realizacija, prema navedenom, najznačajniji segment kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića u Bosni i Hercegovini, tim više jer se njegov politički projekat, stranka, nije razvijao u pravcu koji bi rezultirao značajnijim političkim uspjehom ili participiranjem u vlasti u odlučujućim omjerima. Kada se devedesetih godina 20. stoljeća u jednom razgovoru za medije izjašnjavao o tome kako vidi budućnost Bosne i Hercegovine, Zulfikarpašić je naglašavao kako će Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u Evropu ući, između ostalog, „uz jednu jaku, modernu političku organizaciju kakva je MBO”.⁵⁵ Deceniju kasnije, na pragu novog milenija, Muslimanska bošnjačka organizacija praktično nije postojala, ali je u posebno organiziranoj svečanosti u Sarajevu otvoren Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, čime je „ostvaren san generacija bošnjačkih intelektualaca” jer se, uz već ranije spomenute fondove i zbirke rukopisne i arhivske građe, „posredstvom zdanja hamama

53

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 34–35. Vidi i: Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 315–339.

54

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 315.

55

VOX, br. 7, 1990, 34.

(izgrađen 1555. godine) ostvario [se] historijski susret dva vakufa. Jedan Gazi Husrev-begov, nastao u vrijeme kada su islamska kultura, obrazovanje i učenost doživljavali svoj osvit u Bosni i Hercegovini, i drugi vakuf, Adil-begov, koji će Bošnjacima pomoći da očuvaju svoju samobitnost kako danas tako i u budućnosti”.⁵⁶

Bibliografija

ŠTAMPA

1. НИН
2. Oslobođenje
3. Valter Express
4. Vox

ČLANCI I KNJIGE

1. Asboth, Johann, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien: 1888. (dio prijevoda pod naslovom „Foča i Zagorje” objavljen u časopisu Život, br. 1, 1979, 74-93)
2. Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2006.
3. Čalić, Mari-Žanin, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.
4. Duranović, Amir, „Debate About Personality as a Factor in Modern Bosnian History: An Assesment of Historiography of Bosnia and Herzegovina”, *Historia Moderna – Bosnia & Herzegovina*, god. I, br. 1, 2020, 43-56.
5. Fahrudin Đapo i Tihomir Loza, *Povratak u Bosnu (razgovori s Adilom Zulfiarpašićem)*. Ljubljana: Karantanija, 1990.
6. Filandra, Šaćir i Karić, Enes, *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002.
7. Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
8. Imamović, Mustafa, *Bošnjaci u emigraciji: monografija „Bosanskih pogleda”*. Zürich (odjel Sarajevo): Bošnjački institut, 1996.
9. Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina”, drugo izdanje, 2005.
10. Kamberović, Husnija, *Džemal Bijedić: politička biografija, 2. dopunjeno izdanje*.

⁵⁶

Oslobođenje, god. LVIII, br. 19488. Sarajevo, 15. 5. 2001, 1. 4. Također, vidi i: „Ne poredim se sa Gazi Husrev-begom”, *Pogledi*, *Oslobođenje*, br. 173, 11. 10. 2003, 4-5.

- Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest Sarajevo, Edicija: Studije za historiju BiH, knj. 3, 2017.
11. Kamberović, Husnija, Džemal Bijedić: politička biografija. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012.
 12. Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
 13. Kamberović, Husnija, Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009.
 14. Kreševljaković, Hamdija, Čengići: *prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1959.
 15. Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1994.
 16. Mulaosmanović, Admir, *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.
 17. Mulaosmanović, Admir, *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000. 2. izdanje*. Sarajevo, 2017.
 18. Mutapčić, Edin, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918.-1941.)*. Gradačac: Javna biblioteka „Alija Isaković”, 2007.
 19. *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, I-II, Sabrao Kosta Hörmann 1888-1889. Sarajevo, 1996.
 20. Pezo, Edwin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bi 1966)*, Südosteuropäische Arbeiten, 146, Oldenbourg Verlag, 2013.
 21. Sarač-Rujanac, Dženita, Branko Mikulić: *politička biografija: 1965-1989*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020.
 22. Suhadolnik, Gorazd, *Ključnih pet: intervjui Gorazda Suhadolnika sa članovima Demokratske alternative/Nacrt nove zajednice jugoslovenskih naroda*. Ljubljana: Mladina, 1990.
 23. Zlatar, Behija, *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2010.
 24. Zulfikarpašić, Adil, Članci i intervjui (prir. Nadežda Gaće). Zürich (i odjel Bošnjačkog instituta u Sarajevu): Bošnjački institut, 1991.
 25. Zulfikarpašić, Adil, *Misao, pogledi, sjećanja*. Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005.

Political and Cultural Heritage of Adil Zulfikarpašić

ABSTRACT: *In this paper, the author gives a draft for a study on the political and cultural heritage of Adil Zulfikarpašić, his origin, attitude towards politics, emigration, political engagement and the most important endowment of the contemporary Bosniak cultural scene - the Bosniak*

Institute - Adil Zulfikarpašić Foundation, which was founded in Switzerland and now operates in Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: *Adil Zulfikarpašić, Bosnia & Herzegovina, Bosniaks, Bosniak Institute.*